

Някои закономерности в онтогенезата на българския синтаксис

Some Regularities in the Ontogenesis of Bulgarian Syntax

Велка Попова

Шуменски университет "Епископ Константин Преславски" (България)
doktoressa@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

Предмет на изследването е да открие основните закономерности в онтогенезата на българския синтаксис. Функционалният анализ се осъществява въз основа на емпирични данни, получени при лонгитудинално проследяване на четири български деца във възрастта от 1 до 6 години.

Попова, В. (2003): "Някои закономерности в онтогенезата на българския синтаксис", *Eslav. Complut.*, 3: 5-27

КЛЮЧОВИ ДУМИ

Усвояване на
езика
Български
синтаксис
Посесивност
Темпоралност

RESUMEN

El objetivo del estudio es establecer algunos de los procesos más frecuentes en la ontogénesis de la sintaxis búlgara. El análisis funcional se realiza a base de los datos empíricos obtenidos del seguimiento de cuatro niños búlgaros durante sus primeros seis años de vida.

POPOVA, V. (2003): "Algunas regularidades en la ontogénesis de la sintaxis búlgara", *Eslav. Complut.*, 3: 5-27

PALABRAS CLAVE

Adquisición
del lenguaje
Sintaxis
búlgara
Posesividad
Temporalidad

ABSTRACT

The aim of the suggested research is to highlight the basics in the ontogenesis of Bulgarian syntax. A functional analysis is made of empirical data drawn from a longitudinal observation of four Bulgarian children aged between one and six years.

POPOVA, V. (2003): "Some Regularities in the Ontogenesis of Bulgarian Syntax", *Eslav.Complut.*, 3: 5-27

KEY WORDS

Language
acquisition
Bulgarian
syntax
Possesivity
Temporality

В статията се открояват основните закономерности в онтогенезата на българския синтаксис на базата на функционален анализ на корпус от данни, експеримирани от лонгитудинално проследяване на четири монолигвални деца във възрастта между 1 и 6 години (възрастта на изследваните лица е отбелязана по общоприетия принцип: първата цифра означава годините, втората – месеците и т. н., като отделните рубрики се отделят с точка и запетая). В подкрепа на изказаните тези са приведени примери както от по-рано осъществен експеримент, така и от корпуса данни на други изследователи.

Съществуващото в българската лингвистична литература мнение, че българските деца сравнително рано и бързо овладяват основните синтактични структури (в рамките само на първите три години от живота им) се мотивира от някои изследователи с това, че българският език „принадлежи към езиците с относително ‘прозрачна’ повърхностна структура“ (Стоянова [1987]: 596). Наред с наличието на специални морфологични маркери за изразяване на различни синтактични отношения при овладяване на синтаксиса на родния език българските деца са облекчени и подпомогнати още и от наличието на т. нар. „местоименна реприза“ (Маслов [1982]: 304). Това явление, известно в българската лингвистика като дублиране (удвоявяне) на синтактични категории (виж по-подробно Пенчев [1984]; Савова [1994]; [1995]) осигурява повторно връщане към дадена синтактична позиция, като при това се дублира (уточнява) нейният „синтактичен смисъл“, без да се привлича нов семантичен компонент.

В детската реч дублирането се появява твърде рано. Така например, още в първите месеци след появата на първите многословни изказвания при четири български деца, подложени на лонгитудинално изследване в продължение на няколко години от живота им (Д₁, Д₂, Д₃, Д₄), бяха наблюдавани случаи на дублиране, което може да се илюстрира със следните примери от спонтанната реч:

- (1) Д₄ (на 1;7): Мамо, на ти го **Мики**.
- (2) Д₄ (на 1;9): Мамо, намери **ги** двете **боклуци**.
- (3) Д₂ (на 2;00): Кака Ася **го** гушнала **котето**.
- (4) Д₃ (на 2;00): П'ъчката няма я. П'ъчката дай я.
- (5) Д₃ (на 2;2): Тия игли не **ги** искам.
- (6) Д₄ (на 2;2 - 2;3): Да **ми** дадеш п'стенчетата **на мене**.
- (7) Д₄ (на 2;2 - 2;3): **Едно патенце и то** иска да папа месценцето. **И то** ще папа **мечето**.
- (8) Д₄ (на 2;2 - 2;3): **Във куфнята, там** иди и си вземи. **Там е в куфнята** си'енцето.
- (9) Д₄ (на 2;2 - 2;3): Мамо, не **го** искам **това**.
- (10) Д₄ (на 2;2 - 2;3): Не **го** искам **дядо**.
- (11) Д₃ (на 2;2 - 2;3): Ето **го** **влакчето**.
- (12) Д₁ (на 2;2 - 2;3): Не **ги** искам тия **животни**.
- (13) Д₄ (на 2;2 - 2;3): **Това** не **го** разваляй!

- (14) D_4 (на 2;3): Нарисувах **ти на тебе** дрешките, мамо. Нарисувах твоите дрешки.
- (15) D_4 (на 2;3 - 2;4): Ето **го царя**.
- (16) D_4 (на 2;3 - 2;4): **На слънчицето** ще му сложа ръчички.
- (17) D_4 (на 2;3 - 2;4): Ето **ги пиленцата**.
- (18) D_4 (на 2;3 - 2;4): Мамо, къде е каната с кафето, да **му сипя на дядо** да яде.
- (19) D_4 (на 2;3 - 2;4): Като веднъж (в зн. „още веднъж“) ако съм те видяла да **го сложиш това**, ще те набия.
- (20) D_4 (на 2,3 - 2;4): Мамо, дай **ми на мене** тази обичка.
- (21) D_4 (на 2;3 - 2;4): Ето **я майка котка**. Тя пък **тука** се е скрила **в къщичката**.
- (22) D_2 (на 2;6): Не мога да закопчея шнолата, щот **й** е мека главата **на куклата**.
- (23) D_4 (на 2;6): Другата **пастичка** ще **я** ядем другия ден. Другия ден **ще я** разделим с мама тази **пастичка**.

Както се вижда от данните, на дублиране са подложени различни части на изречението (преки и непреки допълнения, обстоятелства, подлози, притежателни определения), като при това се наблюдава разнообразие от конструкции, което е характерно и за речта на възрастните. Рано проявената способност да се „замести“ и „повтори“ синтактична позиция с местоименна дума говори за изграден усет към категориалния статус на синтактичните единици.

В различните функционални граматички синтактичната конструкция е представена като функционално свързана с дълбинните семантични репрезентации. Предполага се, че тези репрезентации се състоят от предиката и аргументите, изразяващи различни ролеви отношения. *Знаейки* предиката, човек *знае* и неговите валентности и, следователно, типа запълненост на неговите места. Постигането на това *знание* в онтогенеза се осъществява в изключително кратки срокове (до тригодишна възраст). В този смисъл, наблюдаваните при изследваните четири деца ранни случаи на дублиране на различни синтактични категории и то реализирано в цялото многообразие от конструкции, характерно за езика на възрастните, могат да се коментират като доказателство за изграден усет за категориалния статус на синтактичните единици, което се осъществява в пределите на ранната детска възраст. Това предопределя, от своя страна, сравнително ранното овладяване на основните синтактични структури от българските деца. Същевременно, въпреки че „местата“ за интерпретация на действието са вече „на разположение“, при осъществяването на лексикалното запълване на синтактичните позиции често се прави неадекватен избор на езикови единици, особено когато става дума за изразяване на по-сложни семантични отношения, свързани с такива категории, които предполагат по-висока степен на абстракция. Всичко това обуславя необходимостта от когнитивно-лингвистична перспектива при анализа на емпиричния материал, което би обезпечило по-цялостна и по-адекватна репрезентация на езиковите постижения в онтогенезата.

В процеса на овладяване на родния език детето е изправено пред задачата да открие езикови средства, с помощта на които да бъде в състояние да изрази своите намерения. Едни средства се овладяват леко, а други – изключително трудно. С първата група може да се свърже ранното постигане на плана на изразяване на категорията *посесивност* и то в цялото му многообразие, което ще бъде представено на базата на анализ на корпуса от данни на едно от изследваните деца (Д₄).

Първоначално посесивните отношения се изразяват чрез конструкции от типа СЪЩ. ИМЕ + СЪЩ. ИМЕ (като напр., *Тати н'ъстена* в зн. „Пръстенът е на тати“), след което се появяват предложни конструкции от типа на: *На кака Течи обу'ките*, *На с'ако Николай колата*, *На мама 'оклята* и т. н. Доколкото предложите като цяло са късно постижение в процеса на овладяването на езика, тези конструкции са изненадващо ранни. До края на третата година в речта на наблюдаваното дете постепенно се овладяват и останалите средства за изразяване на посесивни отношения, характерни за български език, а именно:

Именни посесивни конструкции:

ПРИТЕЖАТЕЛНО ПРИЛАГАТЕЛНО + СЪЩ. ИМЕ

(връзка – СЪГЛАСУВАНЕ, отношение – АТРИБУТИВНО):

(24) Д₄ (на 1;9): Мамо, искам *какиното кълбо*.

(25) Д₄ (на 1;9 - 1;10): (редовно) *бабин/какин/мамин/татин (-а/-о/-и) + съществително име*.

(26) Д₄ (на 2;4): Мамо, закачи ми тия *очилца какините*.

(27) Д₄ (на 2;4): Ето *дядовото Стефче*.

(28) Д₄ (на 3): Ще го сложим в *гаргината уста*.

ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ (пълна форма)+ СЪЩ. ИМЕ

(връзка – СЪГЛАСУВАНЕ, отношение – АТРИБУТИВНО):

(29) Д₄ (на 1;11): Ъ-ъ, някой е пипал *лъжицата* и е пипал *мойто штолче*..

(30) Д₄ (на 2;3): Това **ми е мойта паричка*.

(31) Д₄ (на 2;3): Мамо, това *мойте очилца* ли са.

(32) Д₄ (на 2;4): Нарисувах *твоите дрешки*, мамо.

(33) Д₄ (на 2;4): Това *ми е мойто штолче*.

(34) Д₄ (на 2;4): Дай ми *мойте котенца*.

СЪЩ. ИМЕ + ПРИТЕЖАТЕЛНО МЕСТОИМЕННИЕ (кратка форма)

(връзка – ПРИЛАГАНЕ, отношение – АТРИБУТИВНО):

(35) Д₄ (на 1;10 – 2;6): ...**мама ти*... (Редовна употреба със зн. „мама ми“ = „мама“ и при четирите наблюдавани лица, като това съчетание се схваща от детето

вероятно като неразчленимо цяло. Аналогично известно време присъстват *кака ти, баба ти, татко ти*. Към 2;5 г. вече силно е намаляла тази употреба)

- (36) Д₄ (на 2;3): *Кученцето ми, кажи бау-бау!*
 (37) Д₄ (на 2;4): *Поправям му чертата му.*
 (38) Д₄ (на 2;4): *Аз пипнах на мойто кученце муцунката му.*
 (39) Д₄ (на 2;4): *Мамо, това човече иска да седне на дядо Сашо на стола му.*
 (40) Д₄ (на 2;10): *Не можала да намери къщичката си.*

СЪЩ. ИМЕ + ПРЕДЛОГ (НА) + СЪЩ. ИМЕ

(връзка – ПРЕДЛОЖНА, отношение – АТРИБУТИВНО):

- (41) Д₄ (на 2;2): *Тече, сложи ми на мойто кученце ушенцето му.*
 (42) Д₄ (на 2;4): *Аз му рисувам ръцете на Роли.*
 (43) Д₄ (на 2;4): *Мамо, това човече се качило на главата на дядо Сашо.*
 (Аналогична употреба, но с разлика в словореда, се наблюдава в примерите [37] *Аз пипнах на мойто кученце муцунката му* и [38] *Мамо, това човече иска да седне на дядо Сашо на стола му*)
 (44) Д₂ (на 2;10): *Ам тати отишъл с мене на пазара и ми купил тези панталонки *с копченцата и с дупките.* (Това е единична ранна проява на посесивна конструкция с предлог с. Такива употреби се налагат и при четирите наблюдавани деца едва към 3;5 г., като напр. при Д₄: *чувал с пиленца, торта с лимонтозу и портокалтозу*)

СЪЩ. ИМЕ + ПРЕДЛОГ (НА) + ЛИЧНО МЕСТОИМЕНИЕ

(връзка – ПРЕДЛОЖНА, отношение – АТРИБУТИВНО):

- (45) Д₄ (на 1;10): *Мишлето изяло си 'енцето на мене.*
 (46) Д₄ (на 1;11): *Няма 'а пипаш на мене иг'ачките.*
 (47) Д₄ (на 2;4): *Мамо, нарисувах ти на тебе дрешките.*

Глаголни посесивни конструкции

КОНСТРУКЦИИ С ГЛАГОЛА ИМАМ:

- (48) Д₄ (на 1;9) *Има па'талонки.* (в зн. „Имам панталонки“)
 (49) Д₄ (на 1;9): *Мамо, имам две багажи.*
 (50) Д₄ (на 1;11): *Майката нищо не има.*
 (51) Д₄ (на 2;4): *Мамо, виж Сашето* (в зн. „аз“) *има стол.*
 (52) Д₄ (на 2;4): *Тия Пигуши имат малки ръце.*

КОНСТРУКЦИИ С ГЛАГОЛА СЪМ:

- (53) Д₄ (на 2;4): *Мойта е тази нощничка.*
 (54) Д₄ (на 2;4): *Пешката е мойта.*
 (55) Д (на 2;4): (редовно, когато ѝ харесва нещо) *Мамо, тия мойте ли са?!! Това мое ли е?*

Сред цялото многообразие от посесивни конструкции известно закъснение (към 3;5г.) се наблюдава при появата само на **адективните конструкции** (прилагателно име / причастие + предлог + съществително, като напр.: Чувал, пълен с тиленца, Розоволилав на цвят, Сладък на вкус и т. н.) и на **глаголни конструкции със СЪМ** (същ.име [=посесор] + гл. СЪМ + предлог + същ. име [=посесум], като напр. при D_2 [на 3;5]: [55] *Кака Тече е с очила*, [56] *Патето е с празни очи*, [57] *Той е с мръсно* [в зн. “мръсни“] *лилави дрехи* и т. н.)

Както се вижда от примерите, езиковата експликация на посесивните отношения е едно твърде ранно постижение. Вероятно това се предопределя от характера на **посесивността** като първична категория.

Езиковите средства, които се овладяват по-късно и по-трудно, се свързват с репрезентацията на такива категории като **време**, **причина** и т. н.. Към тези средства могат да се отнесат, например, адвербиалните изрази и наречия, които локализируют действията по темпоралната ос. Обикновено, съзнавайки своята безпомощност при прилагане на обективните критерии за време, децата или избягват употребата на адвербиалните темпорални изрази за „обективна локализация“ на събитието по отношение на момента на говорене и чрез прилагане на „единица мярка“ за време (СТОЯНОВА [1992]: 124), или локализируют действието чрез друго (едновременно, проспективно или ретроспективно) действие. Това се обяснява с факта, че „относителното понятие за време е по-непретенциозно и първично“ и съвсем „естествено то се усвоява по-рано от абсолютното и обективното понятие за време“ (СТОЯНОВА [1992]: 124). Нещо повече, косвена локализация на действията във времето присъства почти до края на предучилищна възраст, което се потвърждава не само от наблюденията над спонтанната реч на четирите изследвани деца, а и от резултатите от експеримент, осъществен с 21 деца във възраст от 3- до 6-годишна възраст (ПОПОВА [1989]). При това пълното постигане на езиковата експликация на коментираната категория се опосредства и от период на употреба на адвербиални изрази за време със свръхгенерализирана семантика. Така например при някои деца с вчера се изразява всяко минало действие, а с утре – всяко бъдещо действие (при D_2 като същото се регистрира при наблюдавани деца от СТОЯНОВА (1986), докато при D_4 за изразяване на всяко следващо действие се обобщава словосъчетанието другия ден. Особено необичайно от гледна точка на възрастните е речевото поведение на D_1 в продължение на почти цяла година (периода от 4 до към 5 години), когато се регистрира редовна употреба на израза другата година в значение „после“ / „след това“ (= „след няколко минути / часове / дни...“).

Трудното и късно овладяване на езиковата експликация на посочените времеви отношения не е изолирано от закономерностите на когнитивното

развитие на детето. Така например, представата за време до края на предучилищна възраст остава в известна степен неясна, но тя се формира твърде рано, още преди появата на съответната езикова експликация у децата. „За да схване детето известна проява в сегашното, тая проява трябва да се осъзнае у него като такава, която преди не е съществувала. Така, за да осъзнае детето, че слънцето грее, че свещта гори, то трябва да има поне смътно съзнание за това, че преди слънцето не е греело, свещта не е горяла“ (ГЕОРГОВ [1906]). В речта си детето първоначално е ограничено от локализаторите **ТУК** и **СЕГА**, но същевременно то има една съвсем неясна, но все пак съществуваща, представа за времето, която не признава това ограничение и която е предпоставка за ранното *откриване* и *езиково изразяване* на темпоралните отношения, макар и не винаги адекватно. Показателни за това са примерите от детската реч, в които се наблюдава изразяване на „обратна времева перспектива“ (терминът е по ЯКОБСОН [1985]: 318). Детската реч изобилства с изказвания, в които се наблюдава съчетаване на наречия, ориентирани към бъдещето, с глаголи в минало време (*Нали утре ти казах, Утре беше тук, Щот' утре и ний ще затворим, щот' утре рождения ден на Мечо свърши*), както и наречия, ориентирани към миналото, съчетани с глаголи в бъдеще време (*Ще идем в мазето вчера*). Това явление не е случайно, а е напълно закономерно. Изразите с обратна временна перспектива демонстрират, че детето не е просто имитатор, а то използва творческата мощ на езиковата стихия в стремежа си да разчупи неясната представа („илюзия“) за категорията *време* и да установи някакъв темпорален порядък, да осмисли и изрази тази „илюзорна“ категоричност, характерна за езика на възрастните. Необичайната сложност на понятието за време обяснява продължителността на процеса на усвояване на езиковите средства за локализация на събитията по темпоралната ос, който не приключва преди 6-7-годишна възраст. Не правят изключение в това отношение и адвербиални изрази и наречия от типа на вечерта и сутринта, които се отличават с изключително висока фреквентност в ежедневно общуване. Те се появяват твърде рано в детските изказвания, но и до края на предучилищния период биват употребени адекватно единствено в случаите, предполагащи подражание. Обичайно децата експлицират съответните значения „сутрин“ и „вечер“ по пътя на свръхгенерализацията на ден и нощ, тъй като наивно-реалистичният характер на съзнанието в тази възраст, разглеждан дихотомично, позволява ранното им осъзнаване по пътя на асоциирането им с противопоставянето бяло-черно. Така например едно дете (D_2) на 4 години и 11 месеца обяснява значението на думите ден и нощ по следния начин: „Нощ значи черно, а ден е бяло“. Същевременно в речта му редовно отсъстват наречията вечерта и сутринта, което може да се илюстрира със следните диалози между детето (D_2) и майката (М):

ПЪРВИ ДИАЛОГ: майка (М) и дете (Д₂ на 4;11)

М: Кога имахме гости?

Д₂: През нощта.

М: През нощта или вечерта?

Д₂: През нощта, бе.

М: Как позна, че е нощ?

Д₂: Ами, навън беше много черно.

ВТОРИ ДИАЛОГ: майка (М) и дете (Д₂ на 5;1)

М: Кога си удари брадичката?

Д₂: През нощта на стълбата. (Става дума за събитие, случило се вечерта около 19 часа)

М: (учудено) Кога? През нощта?

Д₂: (убедително) През нощта.

Подобни случаи на относително рано усвоени вербални форми с неадекватно функциониране в детското изказване се наблюдават и при езиковите средства за изразяване на квантификацията, на пространствените отношения и т. н. Всъщност този тип несъвършенства на детското изказване са свързани главно с неадекватната езикова експликация на някои категории, които все още са в обсега на „близката област на развитие“ (по терминологията на Л. Виготски). В тези случаи когнитивното развитие е изпреварено от езиковото. Нещо повече, в постоянството на детето да запълва тези позиции се изразява стремеж да се постигнат (осъзнаят) съответните категории чрез използването на самия език като когнитивен механизъм. Езиковото и когнитивното развитие са два взаимно свързани процеса. От една страна, когнитивните предпоставки лежат в основата на овладяването на езика, а от друга – езиковите постижения се оказват изпреварващи когнитивното развитие, предопределящи овладяването на една или друга ментална категория. В действителност се получава така, че дори и в случаите, когато дадени ментални категории и техните езикови експоненти остават за децата от интересувашата ни възраст извън обсега на възможните постижения, детската реч изобилства с езикови единици, чиято семантика съдържа интуитивния модел на тези категории, който е характерен за детската наивна картина на света. Същевременно обаче именно тези речеви фрагменти показват началния етап в концептуализирането на универсалните категории.

Цитирана литература

ГЕОРГОВ, Ив.(1906): „Принос към граматичния развой на детския говор“, *Год. СУ*, 1905-1906, с. 2.

- МАСЛОВ, Ю. (1982): *С. Граматика на българския език*, Наука и изкуство, София.
- ПЕНЧЕВ, Й. (1984): *Стреж на българското изречение*, Наука и изкуство, София.
- ПОПОВА, В. А. (1989): „Изразяване на адвербиалните отношения в детското изказване (когнитивно-семантичен аспект)“, *Общуване и култура*, София, с. 138-144.
- САВОВА, Ив. (1994): „Субстантивно-прономинални подложни конструкции в разговорната реч“, *Проблеми на българската разговорна реч*, Велико Търново, с. 83 - 95.
- САВОВА, Ив. (1995): „Бележки върху подложните прономинално-субстантивни конструкции в спонтанната устна реч“, *Епископ - Константинови четения*, Май 1995. Т. 2. Шумен, с. 16 - 24.
- СТОЯНОВА, Ю. (1987): „Онтогенеза на българското изречение“, *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 3. Съвременен български език*, БАН, София, с. 595-603.
- СТОЯНОВА, Ю. (1992): *Вашето дете говори*, Университетско издателство „Свети Климент Охридски“, София.
- СТОЯНОВА, Ю., С. Фетваджиева (1986): „Някои проблеми на прагматиката в развитието на детската реч“, *Съпоставително езикознание*, 1986, 6, с. 51-57.
- ЯКОБСОН, Р. (1985) : *Избранные работы*, Прогресс, Москва.